

O'QUVCHILARNING CHET TILDA NUTQIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI

Tojiboyeva Shohista Komiljonovna

Qo'qon DPI tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7848129>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning chet tilda nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishning uslubiy asoslari haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek maqolada, umumiyo'rta ta'lim maktablarida ingliz tilini o'qitishning metodologik asoslari hamda pedagogik-psixologik tamoillari bayon etilgan

Kalit so'zlar: Lingvomadaniy ta'lim, davlat va jamiyat, nutqiy ko'nikma, ta'lim, maktab, tovush, so'z, gap tuzilishi.

KIRISH:

Har qaysi davlat, har qaysi millat nafaqat yerosti va yerusti tabiiy boyliklari, harbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki, birinchi navbatda, o'zining yuksak madaniyati va ma'naviyati bilan kuchlidir. Shu boisdan respublikamizda sog'lom, barkamol naslning tarbiyalab yetishtirish maqsadida ta'lim tizimini tubdan yangilash va isloh etish borasida miqyosi va ko'lamiga ko'ra ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonning ko'pmadaniyatli va ko'ptilli «landshafti» shaxsning til kompetentligini rivojlantirishga samarali asos bo'lmoqda. Chet til ta'limi yoki N.Galskovaning ta'biri bilan aytganda, «Lingvomadaniy ta'lim» yosh avlodning yangi va foydali axborot (informatsiya) olish, yetkazish hamda interaksiyaga kirishish imkoniyatlari va sarhadlarini yanada kengaytiradi. 2012-yil 10-dekabrda «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-1875-son qarorida yosh avlodni chet tillarga o'qitish, shu tillarda erkin so'zlasha oladigan mutaxassislar tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning jahon sivilizatsiyasi yutuqlari va axborot resurslaridan keng ko'lamda foydalanishlari, xalqaro hamkorlik va muloqotni rivojlantirishlari uchun imkoniyatlar yaratish bosh maqsad etib belgilangan.

Ma'lumki, har qanday maqsad ehtiyoj tufayli paydo bo'ladi. Metodik adabiyotlarda ehtiyojni tahlil qilishda ta'lim sharoitidan kelib chiqib, ob'ektiv va sub'ektiv ehtiyojlar farqlanadi.

Ob'ektiv ehtiyoj:

- a) chet til o'rganuvchilarning yoshga oid psixologik xususiyatlari, ona tili, qiziqishlari, chet til o'rganish layoqatlari;
- b) chet tilda nutq faoliyat turlaridan egallanishi lozim bo'lgan bilim, malaka va ko'nikma darajalari;
- c) davlat va jamiyat talabidan, ya'ni ijtimoiy buyurtmadan kelib chiqib, o'quvchilarning chet tildan bilim, malaka va ko'nikmalariga qo'yiladigan dasturiy talablar haqidagi ma'lumotlar asosida aniqlanadi.

Sub'ektiv ehtiyoj o'quvchilarning:

- a) o'rganilayotgan chet til va madaniyatiga munosabatlari;
- b) chet til o'rganish usulari va strategiyalari;
- c) qaysi nutq faoliyat turlari (gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozuv)ni egallashga qiziqishlari haqidagi ma'lumotlar asosida tahlil etiladi. Ob'ektiv va sub'ektiv ehtiyojlar haqidagi tahliliy ma'lumotlar asosida ta'lim maqsadlari aniqlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy grammatikasi J.Bo'ronov, O'.Q.Yusupov, M.T.Irisqulov, A.Sodiqovlar tomonidan mukammal tadqiq etilgan. Ingliz va o'zbek tillaridagi leksikaning va interferensiya hodisasining o'rganilayotgan muammo nuqtai nazaridan qiyosiy tahlilida, ayniqsa ingliz va o'zbek tilidagi fe'llarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ular o'rtasidagi shaxs, son, zamon, mayl, nisbat kabi morfologik va grammatik belgilar bo'yicha farqlar, nutqiy interferensiyaning keltirib chiqaruvchi lingvodidaktik va metodik qiyinchiliklar aniqlandi. Qiyosiy tahlil bo'yicha ingliz va o'zbek tillarining ot va fe'llari asosida semantika, paradigmatika, sintagmatikani aniqlashtirish o'zbek o'quvchilari tomonidan ingliz tilidagi ot va fe'llarni o'rganishda ularning yasash usullari o'zbek tilidagi ot va fe'llarning yasashi bilan o'xshash va farqlarni o'rganish imkonini beradi.

Metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xatolarga tillararo interferensiya sabab bo'lmaydi. Masalan, xitoy tilida otlarning ko'plik shaklini mavjud emasligi yoki ispan tilidagi sifatning otdan keyin qo'llanilishi xatolarning asosiy sababi emas. O'zbek tilida aniqlovchining kesimdan avval kelishi (tartibli yoz) va ingliz tilida aniqlovchining kesimdan keyin kelishi (write accurately) kabi tafovut ham boshlang'ich sinf o'quvchisiga ingliz tilida gap tuzishning ega → kesim → to'ldiruvchi tartibini o'rgatishga to'sqinlik qilmaydi. Chunki ingliz Metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xatolarga tillararo interferensiya sabab bo'lmaydi. Masalan, xitoy tilida otlarning ko'plik shaklini mavjud emasligi yoki ispan tilidagi sifatning otdan keyin qo'llanilishi xatolarning asosiy sababi emas⁸³. O'zbek tilida aniqlovchining kesimdan avval kelishi (tartibli yoz) va ingliz tilida aniqlovchining kesimdan keyin kelishi (write accurately) kabi tafovut ham boshlang'ich sinf o'quvchisiga ingliz tilida gap tuzishning ega → kesim → to'ldiruvchi tartibini o'rgatishga to'sqinlik qilmaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Inson nutqi lingvofiziologiya (nutq fiziologiyasi)da, nutqning sodir bo'lishi va uni idrok etilishi psixolingvistikada ilmiy tadqiq etiladi. Tadqiqotimizda ona tilida nutq rivojlanishi (filo-ontogenezi) va chet til o'rganishda fonetik, leksik hamda grammatik ko'nikmalarining rivojlanish jarayonlari kabi masalalar qiyosiy tadqiq etiladi. Shuningdek, umumiy o'rta ta'limda chet til o'rganilishida ona tili ko'nikmalarining ijobiy (transpozitsiya) va salbiy (interferensiya) ko'chishi tahlil etiladi.

Ma'lumki, chet tilni o'rgatish ushbu tilda nutqning sodir bo'lishi yoki uni idrok etish jarayonlarini tashkil qilishdir. Nutq atamasining ma'nosi fikrni shakllantirish va uni ifodalash usulini, tilning amalda qo'llanilishi va reallashuvini bildiradi. Til esa kommunikatsiya va interaktsiya vositasi, ishoralar tizimi, fikrni ifodalash va hosil qilish quroli, vositasidir. Til undan foydalanuvchi insonlar uchun umumiy, ya'ni ijtimoiy nutq esa individual o'ziga xos hodisadir. Til, sodda qilib aytganda, belgilar tizimidir, nutq – og'zaki va yozma matndir.

Til o'zlashtirish jaryoni ongli va beixtiyor harakatlar umumlashmasida kechishi aniq, lekin bu harakatlarni ta'minlovchi mexanizmlarning «ishga tushishi» til o'rganishga qanday sharoitda, qaysi yoshda kirishilayotgani bilan bog'liq. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchisi til birligi yoki nutq birligi hodisalarini ikkita alohida o'quv materialini sifatida o'rganmaydi.

Nutq inson bosh miyasi faoliyati boshqaradigan murakkab ruhiy jarayon bo'lib, uning tovush va harfiy jihatlari tashqi (moddiy), nutqharakat, eshitish, ko'ruv va qo'llaharakat timsollarida

ifodalanishi ichki tomoni deyiladi. Har ikkalasi nutqiy dinamik stereotipni tashkil etadi. I.P.Pavlov tadqiqotlaridan ma'lumki, dinamik stereotip deganda shartli va shartsiz reflekslardan iborat muvofiqlashgan hamda barqarorlashgan belgilar tizimi tushuniladi.

Ona tilida belgilar stereotiplari va nutq mexanizmlari tafakkur va nutq shakllanishi chog'ida beixtiyor hosil bo'ladi va ong ishtirokisiz (aniqrog'i deyarli ong ishtirok etmagan holda) faoliyat ko'rsatadi. Chet til o'rganishda oldin o'rganilgan tillar asosida o'xshash elementlar (tovush, so'z, gap tuzilishi) mavjud nerv bog'lanishlari, yot elementlar esa – yangi bog'lanishlar paydo etishi tufayli ikkilamchi belgilar sistemasi yordamida yaratiladi.

L.S.Vigotskiy tadqiqotlaridan ma'lumki, chet tilda nutq rivojlanishi ona tilida nutq rivojlanishidan tubdan farq qiladi. Ona tilida nutq (deyarli) ong ishtirokisiz va maqsadli rivojlantirilmaydi. Bola nutqi va tafakkuri parallel rivojlanadi. Ya'ni bola ongida shakllangan fikrni ifodalash maqsadida til vositalaridan foydalanadi va shu tariqa o'zini o'rab turgan borliqni anglay boshlaydi. Borliqni anglash jarayonida til bilan ifodalanadigan tushunchalar shakllanib boradi.

Chet tilda nutq rivojlanish jarayonida manzara mutlaqo boshqacha gavdalanadi. Chet til o'rganishga kirishilganida, o'quvchi ma'lum darajada ona tilidagi til va nutq tajribalariga hamda shu tilda asosiy fikrlash operatsiyalarini amalga oshirish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Chet til birliklarining egallanishi o'rab turgan borliqni anglash jarayoni bilan muvofiqlashmaydi. Bu jarayonda o'quvchi fikrlashni emas, balki fikr ifodalashning o'zga til va madaniyatga xos vosita hamda usullaridan adekvat foydalanish kompetentligini rivojlantiradi. Bu esa o'z navbatida o'rgatishning ongliklik prinsipiga ahamiyat qaratilishi lozimligini talab etadi. Ya'ni kommunikativ kompetensiyaning egallanishi uchun fonetika, leksikaga va grammatikaga oid til materiallari metodik tayyorlanadi va taqdim etiladi.

Nutq rivojlanish jarayonida bola nafaqat til tizimini, balki o'z histuyg'ularini, ichki kechinmalarini, va xohish-istagini ifodalash vositalarini ham o'zlashtiradi. Shu tariqa til bolaning shaxsiy «men»ini shakllantiruvchi vosita sifatida ijtimoiylashuv va individuallashuvga xizmat qiladi. Uch yoshli bolaning nutqi muloqot quroli vazifasini bajarib, amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda ro'yobga chiqadi. Unda dialogik nutq paydo bo'ladi. Qiziqtirgan narsalar haqida savollar berish yoki kattalarning savoliga javob qaytarish dialogik nutqni taqozo etadi. Dialogik nutq zamirida ona tilining grammatik tuzilishini faol egallash uchun keng imkoniyatlar mavjud. Dialogik nutq bolaning kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyatining ajralmas tarkibiy qismidir.

An'anaviy chet til o'rgatishning dastlabki bosqichlarida monologik nutqni o'rgatishga ko'proq ahamiyat qaratilgan. Masalan, darslik- majmualarda «This is a dog», «That is a cat» kabi misollar uchraydi. Bunday misollar esa I.A.Zimnyaya, ye.V.Passov, X.G.Viddovsonlarning fikricha, kommunikatsiya yoki interaksiyani emas, nutqharakatni bajarishga o'rgatadi. Nutq harakatni bajarishda esa motivatsiya bo'lmaydi.

Ma'lumki, bolaga ona tilidagi nutq hayot uchun zarur qurol, yagona muloqot vositasi sifatida rivojlanadi. Ona tilidagi nutq rivojlanishida ichki motivatsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni bola ona tilini ota-onasi yoki o'qituvchisini xursand qilish, a'lo baho olish, leksik minimum tarkibidagi so'zlarni yodlash, matn o'qish va hokazolar uchun emas, balki o'zining biologik ehtiyojlarini qondirish uchun o'zlashtiradi⁶², otlarning ko'plik shaklini yasay olmadimi, ikkita qand o'rniga bitta oladi.

Chet til o'rganishda tashqi motivatsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham kichik maktab yoshi ushbu planda katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Chunki kichik maktab yoshidagi o'quvchida o'yin-motivatsiyasi kuchli bo'ladi va undan foydalanish har qanday til birligini o'rgatishda kommunikativ amaliy ahamiyatga ega.

Nutq rivojlanish filo-ontogenezi sohasidagi tadqiqotlarda eng ko'p iqtibos keltirilayotgan fenomenlardan biri J.Piaje tomonidan «egotsentrik nutq» nomi bilan fanga kiritilgan atama bilan izohlanadi.

Mediatsiya nazariyasidan ma'lumki, bolaning bilimlarni o'rganishida kattalarning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Nazariya muallifi (Feurshteyn)ning fikricha, bolaning o'rganishini uning hayotidagi muhim shaxslar, ya'ni mediatorlar tashkil etishadi. Bu shaxslar, ya'ni dastlab ota-onalar, keyinchalik tarbiyachi va o'qituvchilar bola uchun eng maqbul stimullarni tanlaydilar va uyushtiradilar, stimullarni bolaning o'rganishini ta'minlashga muvofiqlashtirib shakllantiradilar va taqdim etadilar. Shuningdek, ular bolaga taqdim etilgan stimullarga mos javob reaksiyalarini tanlashni o'rgatadilar, qanday reaksiya to'g'ri va qaysi biri noto'g'ri ekanligini tushuntiradilar.

Mediatsiya jarayonida bolada nutq rivojlanishini ta'minlovchi muhim omillardan yana biri jonli nutq vaziyatlaridagi kattalar va bolalar o'rtasidagi interaksiyada foydalaniladigan maxsus soddalashtirilgan tildir. Mutaxassislar bolalar va kattalar o'rtasidagi interaksiyani tadqiq etib, onalar farzandlari bilan interaksiyada maxsus soddalashtirilgan tildan foydalanishlarini aniqlashgan. Ushbu til gaplarning sodda tuzilganligi, so'zni aniq talaffuz etilishi, gapdagi o'zak tushunchani ifodalovchi so'zlarga urg'u berib va ayrim hollarda ularni takrorlab aytilishi, tabassum, jilmayish, miyig'ida kulish, lab qisish va cho'chchaytirish, til chiqarish, qosh uchirish va suzish, yelka qisish, boshni sarak-sarak qilish, ko'rsatkich barmoqni lablar ustiga qo'yish kabi daktilogik (barmoq nutqi) va boshqa turli psixologik holatlarni, ayniqsa, hissiy kechinmalarni aks ettiruvchi kommunikativ, interaktiv, perseptiv xususiyatlarga boyligi bilan farqlanadi.

Katta yoshlilar ona tili va o'rganilayotgan chet til haqida ma'lum bilimga ega bo'lishlari sababli tillararo tafovutlarni tahlil etadilar. Bu esa nutqiy faoliyat jarayonida ikkilanish va tormozlanishga olib keladi. Soha mutaxassislarining fikricha, kichik yoshdagi o'quvchilarning chet til o'rganishdagi muvaffaqiyati asosida ularning gapga emas tushunchaga, grammatik qurilma, ya'ni shakliga emas, balki mazmunga e'tibor qaratishlari, interaksiya jarayonida ikkilanish va tormozlanish holatlariga tushmasliklari zahirida yotadi.

J.Piajening nutq va tafakkur rivojlanishi haqidagi «Kognitiv konstruktivizm» nazariyasidan ma'lumki, ona tilidagi nutq va tafakkurning rivojlanishida predmetlar muhim ahamiyat kasb etadi.

D.B.Elkonin xulosasiga ko'ra, nutqni tushunishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- a) umumiy holatdan predmetni ajrata olish;
- b) predmetga diqqat-e'tiborni to'plash;
- v) favqulodda holatga qarab anglanadigan his-tuyg'uning mavjudligi va boshqalar.

XULOSA

Chet til o'rganish jarayonida o'quvchi o'zini o'rab turgan borliqdagi predmetlar va ularning funksiyalari haqida ma'lum darajadagi tasavvurga ega bo'ladi. O'quvchi tafakkuridagi so'zning inglizcha ekvivalenti bilan mustahkam aloqa o'rnatiladigan vaziyatda ingliz tilini o'rganish samaradorligi ta'minlanadi. I.A.Zimnyayaning ta'biri bilan aytganda, aynan shu vaziyat yangi

soʻzning oʻquvchi xotirasida mustahkamlanishiga toʻsqinlik qiladi va boshqa tomondan oʻquv jarayonida oʻquvchining til tajribasidan maksimal foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ichki imkoniyatli soʻzlar lugʻatiga quyidagilar kiradi: baynalmilal soʻzlar (tennis – tennis, kompyuter - computer); konversiya (shakli bir xil lekin turli soʻz turkumlariga mansub soʻzlar: color – boʻyamoq; boʻyoq; water – suv; sugʻormoq); tanish soʻzlardan tuzilgan qoʻshma soʻzlar (compounds: book+shop, pencil+box, milk+man, police+man, spider+man, post+man), juft soʻzlar (binominals: record player, second-hand), turgʻun birikmalar (collocations: set the table, give a hand); soʻz yasovchi elementlari tanish soʻzlar (teach, play, read – teacher, player, reader). Oʻrgatilishi lozim boʻlgan soʻz mazmunini turli kontekstlarda va nutq vaziyatlarida ochib berilishi xorijiy metodikada «semantic and syntactic bootstrapping», deb nomlanadi.

References:

1. Edwards A., Knight P. Effective Early Years Education: Teaching Young Children. – London. Open University Press. 2001, – P: 45.
2. Brown D.H. Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. – NY.: Longman, 2007. – P: 152-153.
3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2007. – С: 66-67.
4. Гальскова Н.Д. Современная цель обучения иностранным языкам: от комплексного подхода к интеграции. // Сборник статей международной научно-практической конференции памяти академика РАО Инессы Львовны Бим. – М.: Просвещение, 2013. – С:27
5. Биболетова М.З. Обучение иностранному языку в контексте языкового образования в современной российской школе. – М.: Просвещение, 2013. – 20 с.